

УДК: 947(575.2):39:398

Анарбекова Венера Эркинбековна

т.и.к.,

Илимий-изилдөө медициналык-социалдык институтунун доценти

Анарбекова Венера Эркинбековна

к.и.н., доцент научно-исследовательского

медико-социального института

Anarbekova Venera Erkinbekovna

PhD in History, associate professor

of the research medical and social institute

ТАЛАА МАТЕРИАЛДАРЫНДАГЫ КОШОКТОР

Аннотация. Изилдөөбүздө кыргыз элинин руханий маданиятынын уникалдуу эстеликтеринин бири болгон кошок ырларынын жаралуу доору, этимологиясы, варианттары, эл арасынан топтолгон талаа материалдары менен адабияттардагы кошок ырлары салыштырылып тарыхый сереп берилди. Анткени, заман агымына жараша коомдо бүгүнкү күндө кошоктордун статусу төмөндөп кеткен учур. Маселени ушул таризде карап, эл арасынан информаторлордон жыйналган этнографиялык талаа материалдары жана кол жазмалар фондундагы материалдар, ошондой эле XIX-XX кылымдын башындагы тарыхый инсандарга арналган адабияттардагы кошок жанрынын негизинде анализденет. Кокон хандыгы жана Орус падышачылыгынын отор саясатына каршы элдин азаттыгы, кыргыз мамлекеттүүлүгү үчүн күрөшкөн тарыхый инсандардын ишмердүүлүгү тууралуу баяндалат. Ошондой эле автордун жеке көз карашындагы сунуштар, илимий анализдер дагы макаланын акырында өзүнчө тыянак катары берилет.

Негизги сөздөр: Кыргызстан, кошок, арман, кошокчу, тарыхый инсандар, руханий маданият, өлүм проблемасы, мамлекеттүүлүк, азаттык идеялары.

ПОМИНАЛЬНЫЕ ПЕСНИ В ПОЛЕВЫХ МАТЕРИАЛАХ

Аннотация. В исследовании мы представили исторический обзор и сравнили эпоху возникновения песен-причитаний, являющихся одним из уникальных памятников духовной культуры кыргызского народа, этимологию, варианты траурных песен, полевые материалы, собранные у народа, с песнями-причитаниями в литературе, потому что статус песен-причитаний в современном обществе со временем снизился. Рассматривая вопрос в такой форме, анализируются этнографические полевые материалы и материалы рукописного фонда, собранные у информаторов из народа, а также на основе жанра песен-причитаний в преданиях, посвященных историческим личностям XIX-начала XX веков. Повествуется о борьбе народа против Кокандского ханства и колониальной политики Русского царства, о деятельности исторических деятелей, боровшихся за кыргызскую государственность. Также представлены в виде отдельных выводов в конце статьи личные взгляды и научные анализы автора.

Ключевые слова: Кыргызстан, причитания, заветная мечта, исторические личности, духовная культура, проблема смерти, государственность, идеи свободы.

LAMENTATION SONS IN FIELDS MATERIALS

Abstract. In our research, we compared the era, etymology, versions of mourning songs, one of the unique monuments of the spiritual culture of the Kyrgyz people, field materials collected from the people, and mourning songs in literature. Because the status of mourning has been losing its meaning in modern society. The problem is considered in this way and analyzed on the basis of ethnographic field materials and manuscripts collected from informants, as well as the traditional genre of mourning for historical figures of the 19th - early 20th centuries. It tells about the activities of historical figures who fought for the freedom of the people, the Kyrgyz statehood against the Kokand policy of the Kokand Khanate and the Russian Empire. The author's personal views and scientific analysis are also presented as separate conclusions at the end of the article.

Key words: Kyrgyzstan, mourning, dream, bereaved, historical figures, spiritual culture, the problem of death, statehood, ideas of liberation.

Кошоктор коңшу элдерде: тажик, түркмөн, өзбек, казактарда да кездешет. Кыргыз элинде кошок ырлары Октябрь революциясына чейин кеңири таралган. Казак окумуштуусу Ч.Ч.Валихановдун «Кыргыз эли түгөнгүс кенч, алардын кайталангыс салттары, башка элдердикинен бир топ айырмаланып турат», - деп эң жогору баалаган. Бир эле мисал, маркумдун арбагын сыйлап, ырым-жырымдарды, эскерүү кечелерди өткөрүп, куран түшүрүп турат.

Кайтыш болгон адамдын үйүндө күнүгө маркум жоктолуп, кошок кошулган. Сырттан келген адамдарды утурлап, аялдар үн созуп кошок кошуп, эркектер өкүрүп турушкан.

Байкообузда, кыргыз элинин көөнө маданиятынын башатын түзгөн, мындай теңдеши жок байлыгынын азыркыга дейре унутулбай сакталып келе жаткан кошок ырларынын бирден бир себебин кылымдар бою кайталанган жашоосунун феноменинде деп билебиз. Негизинен, жашоо өзүнүн нугу менен өтө берет, ал эми өлүм - орду толгус кайгы-муң болгондуктан, адам баласы сөздүн коштоосу менен обондуу жамак-ыр түрүндө ички психологиялык өксүүсүн канааттандырган. Кыргыз элинин тарыхындагы этникалык компоненттерди, социалдык жана экономикалык структураны эске алып, кошокчулардын варианттарындагы диалектикалык өзгөчөлүктөрүн да терең изилдеп, бүтүндөй бир көркөм көрүнүшүн түзүүгө аракеттендик. Анткени, кошокторду изилдөө ыкмаларында өтө аз изилденген райондордон адабияттарда аз берилген кошок ырларын жыйнадык. Кийинки жылдары кыргыз фольклорун эл арасынан жыйноо маселеси солгундап бара жатканына карабай, атайын изилдөөлөр жүргүзүп материалдарды чогултук.

Кошок ырлары боюнча олуттуу иштер колго алынгандыгы белгилүү. Бул маселе кыргыз фольклорунун тарыхында XIX к. башталган. Алгач ал башка жанрлардын катарында К. Мифтаков, К.Рахматуллин, М.Богданова, А.Тайгүрөнов, З.Бектенов, Т.Байжиев, Ж.Таштемиров, С.Мусаев, С.Закиров, К.Артыкбаев, А.Акматалиев, С.Эгембердиева, А.Токомбаева сыяктуу фольклорчулар тарабынан изилденген.

Бүгүнкү күндө көпчүлүк жаш муундар кошокту салт боюнча бир гана аялдарга тиешелүү деп билет. Адатта андай эмес. Кээ бир аймактарда (көбүнчө тоолуу райондордо) эркектердин катар туруп, үйдүн жанында кадимкидей кошок кошуп тургандыгын да жолуктурууга болот. Мисалы, 2003-жылы Аксы районунун Кош-Дөбө айылынан талаа материалдарын жыйноо учурунда Гүлжигитов Масалы аксакалдын баласына кошкон кошогуна күбө болдук:

*Жайында салкын күздөйүм,
 Кулунум, жагоолонгон куштайым.
 Кулунум, жалбырттап алып уччу элең,
 Жай чилде болуп муздадым.
 Коңурда салкын күздөйүм,
 Кулунум, коңгуроолду куштайым.
 Көтөрүлүп уччу элең да,
 Эми көк жибин гана учтадым.
 Эми чапсам да бүтпөйт майданым,
 Кулунум, чакырсам келбес мейманым.*

*Эми да бүтпөйт майданым,
 Кулунум, эңсесем келбес мейманым.
 Сап балта эле билегим,
 Кулунум, көзү өттү эле.
 Солкулдак болду жүрөгүм,
 Айбалта гана эле билегим.
 Кулунум, көзү өттү эле,
 Армандуу болду жүрөгүм
 (Гүлжигитов Масалы)*

Ошондой эле тарыхта Жайсаң, Токтогул сыяктуу ырчылардын кошогунаан, ал эркектерге да тиешелүү экендигин кабарлайт. «Карагул ботом» өңдүү элдик поэмалар бүтүндөй кошоктон турары анык. Ал эми Орхон-Енесай жазмаларынын дээрлик баары, З.Бектенов менен Т.Байжиевдер белгилегендей, керээз түрүндө айтылган кошок сөздөрдөн турат.

Орхон-Енисей тексттериндеги жазуулар кошок жанрынын алгачкы башаты экендиги маалым. Азыркы учурда да ошол көрүнүштү кайталап, бейит үстүнө коюлган таш эстеликтеринде инсандын өмүр баяны же ага арналган чакан ыр саптарынын жазылганын жолуктура алдык.

Инсан кайтыш болгон үйдөн чуу чыгаруу - ошол үйдө бир жамандыктын болгондугун колу-коңшуларга, жамааттагы жакындарына билдирип коюунун шарттуу көрүнүшү болуп эсептелинет. Ушул биринчи «чуу» чыгаруу менен бирге, андан кийин да маркумдун «орду толгустугу» жакындарынын, эскерип ыйлаган ыйларынан, сырттан өкүрүп келген адамдардын кайра-кайра кайталанылган үн ыргактарынан айлана-чөйрө да, аба да ыйга толуп кетет. Ушул көрүнүш «Манас» эпосунда мындайча сүрөттөлөт:

*Кайың менен тал ыйлап,
 Жараткандын баары ыйлап.
 Жашыбаган таш жашып,
 Ай-ааламды кайгы басып.
 Тунжураган түн болуп,
 Төбөң түшкөн дүнүйө ай.
 Жоктоп турду баатырды [1].*

Ушинтип адамды барктап, ар убакта кадырына жетүү, адамгерчиликтин эң жогорку сапаты экендигин дайыма эстеп жүрүү да, бул - адамдын парызы болуп калуу керек. Маселени ушул өңүттөн алганыбызда, коюлган теманын актуалдуулугу, баалуулугу гана артат.

Мында: жыйналган талаа материалдары менен илимий маалыматтарды айкалышта талдоонун негизинде, кошок кошуу комплекстүү иликтенип чыкты; кошок жанрынын гуманисттик мүнөзүн, социалдык жагын жана тарбиялык кудурети ачып берилди; маалыматты

жыйноо, жекече байкоо жүргүзүү, калк менен аңгемелешүү учурунда эмпирикалык усул, оозеки тарых усулу, объективдүүлүк жана башка илимий принциптер кеңири пайдаланылды; изилдөөнүн илимий жыйынтыктары кыргыздардын этникалык тарыхын, маданиятын окуп-үйрөнүүгө өбөлгө түзөт жана элибиздин көп кылымдык тарыхын, этнографиясын, диндик, философиялык түшүнүктөрүн, эстетикалык көркөм маданиятын окуп үйрөнүүдө пайдаланылат.

Демек, көңүл чордонунан чыгып калган кошок ырларын эл арасынан жыйноо зарыл. Бул эмгекти изилдөөдө тарыхыйлуулук, диалектикалык биримдик, хронологиялык, мезгил-дештирүү, салыштырмалуулук, эмпирикалык аңдоо, анализ-синтез жана ретроспективдик ыкмалары колдонулду.

Биринчиден: буга чейин изилденип жазылып келген кошоктордун көпчүлүк бөлүгү эл арасында белгилүү адамдарга, акындарга, ырчыларга, баатырларга арналган. Ал эми биздин изилдөөлөрүбүз эл арасынан чогултулган чыныгы талаа материалдарынын негизинде болду. Ошондой эле кошоктун этимологиясын чечмеледик жана өз пикирибизди айта алдык. Мисалы, алтай элинде да кошок ырлары болгондугун, «*сыгым*» деп аталарын С.Суразаков өзүнүн «Алтай фольклор» деген китебинде берет. Бирок, бүгүнкү күндө эл арасында сыгыт ырлары айтылбай калган. Байыркы түрк тилинде «*Siyta*», «*Siyit*» *Siyit* – өксөп, боздоп ыйлоо, ый, ыйлоо деген сөздөрдөн, ошондой эле кыргыз элинде да ыйлап-сыктоо деген сөздүн түп маңызы сакталып калган.

Кошок сөзү «*кош*» жана «*ок*» деген эки сөздөн куралган деген этимологияга таянат. «Кош» сөзү ар түрдүү мааниде колдонулуп келет. Биринчи - маанисинде «бирөө менен коштошуу» дегенди билдирсе, экинчисинде - кошок – каза тапкан, өлгөн адамдарды же бойго жеткен кыздарды күйөөгө узатууда өткөн адам, кыз жөнүндө ый аралаш ыр, жамак менен коштоп ырдоо деген мааниде колдонулат.

Ал эми байыркы түрк сөздүгүндө төмөнкүдөй маанилерде катталгандыгын байкадык: *Qoşu* – ыр, ыр менен жазылган аңгемелүү, сюжеттүү чыгарма; *Öç alqa* – аябай мактоо; *Qadū* – капа, кайгы, убайым, күйүт, аза; *Joy* - I – өлгөндү эске алуу ырым – жырымдары (мисалы, аш берүү); *Joy aşı* – аш (өлгөн кишиге берилүүчү аш); *Joyçi* – аш берүүгө катышкан же өлгөндү эске алуу ырым – жырымына катышуучулар; *кошокчу* (байыркы заманда өлгөндү кошуп ыйлоо үчүн жалдануучу аял - плакальщица); *joyla* - ашты уюштуруу, ыйлоо, кошуп ыйлоо; *joqal* - жок болуп, житип кетүү, өлүү, жок болуу [2], кыйроо; *жоктоо* – өлгөн адамдын жакшы жактарын эскерип, кошок кошуп ыйлоо, өлгөндү эскерип кейүү, кайгыруу, кылганын айтып жоктоо – деген маанилери бар.

Айрым диний көз караштар боюнча «кошок», «кош ак» деген сөздөн келген. Анткени өлүктү узатаарда актоо (жаназа окуу, ж. б.) салттары менен коштоп узатышат. Аллага «ак» болуп, тазарып баруу, ак кепиндеп жерге коюу. Ал ак, «кош эми, сен аксың (кош+ак): «бул дүйнөгө тап-таза ак келгенсиң, эми ал дүйнөгө да ак болуп баргын» деген мааниде айтылгандай деп ойлойбуз.

Ошентип, кошок сөзү адабияттарда «каза тапкан адам же күйөөгө узатылып жаткан кыз жөнүндө ый аралаш аткарылуучу ыр, «кошок» деп мүнөздөлөт. Ошондой эле тарыхта байыркы түрк урууларында «он ок» эли жөнүндө айтылып, таш жазма эстеликтеринде да эскерилет. Демек, кошок ырлары ошол он октордун мезгилинде эле пайда болгондугу ынандыраарлык.

Кошоктордун уккулуктуулугу, анын эмоциялык таасиринин өзгөчөлүгүндө, кошоктогу аныктамалар биринин артынан бири тизмектенип, маркумдун бардык жакшы сапаттарын кайталоо менен ачып бергенинде жатат.

Экинчиден: жаңыча ой жүгүртүү, көркөм кыялдануу сапаттарынын пайда болуусу менен турмуштук шартка жараша аткарылышы мурунку кошок ырларында мезгили, жери, уруусу, социалдык абалы чагылдырылса, азыркы учурда алар колдонулбайт. Изилденип жаткан өрөөндөрдөн жыйналган кошоктордун тексттеринде (диндик ишенимдерде маркумдун кайра тирилип наркы дүйнөдө экинчи өмүр сүрүүлөрү) биздин эле диндик түшүнүктөгү бүтүмдөр элестетилет. Мисалы,

<i>Балтырканы бүрдөгөн,</i>	<i>Бүлдүркөнү бүрдөгөн,</i>
<i>Энемди, Батмалары жүр деген.</i>	<i>Бүбүлөрү жүр деген.</i>
<i>Балтыркан бойлуу карагат,</i>	<i>Бүлдүркөн менен кожогоат,</i>
<i>Асыл бир жаның өткөн соң,</i>	<i>Асыл бир жаның өтүптүр,</i>
<i>Энеке, Батмалар менен кошо жат.</i>	<i>Энекем бүбүлөр менен кошо жат.</i>

(Хасанова, 2006)...

деп айтылса, дагы биринде:

<i>Минген атың сарала,</i>	<i>Жети жашар баладай</i>
<i>Урматым, бейиштин ичи кызыл гүл.</i>	<i>Айлансам энем дилгирим,</i>
<i>Беш колуң тийбей ачылсын,</i>	<i>Жеңил да болсун күнөөңүз.</i>
<i>Бет алдыңа чачылсын</i>	<i>Жашылдан болсун көшөгөң,</i>
<i>(Алдосова, 2009)</i>	<i>Айлансам энем кеңешим.</i>
<i>Жети бир катар гүл бейиш,</i>	<i>Жанатта болсун төшөгүң.</i>
<i>Жемишиң болсун гүл мейиз,</i>	

Жалпысынан, кошок ырларында ритм, рифмалык ыргактык, уйкаштыктар, метафора бирдей эле: жеке адамдын мүнөзү, жүрүм-туруму эскерилип, жетишкендик каалоолору билдирилип, макталып айтылат. Аткаруу салтына карата аларды ар кандай тематикалык түрлөргө бөлүүгө болот: угузуу, керээз, жоктоо, арман жана каргыш. Биз байкоо жүргүзгөн объектилерде кошоктун бул түрлөрүн б. а. жакшылык тилектердин тескерисинче болушун каалоо да эл ичинде сакталып калгандыгына күбө боло алдык.

Үчүнчүдөн: изилдөөгө алынган кошок ырларын варианттарга бөлүк.

Изилдөө учурунда атайын Жалал-Абад областынын түштүк-чыгыш, түндүк-чыгыш жана түндүк-батыш бөлүктөрү тандалып алынды. Мында биз атайын этнографиялык жана социологиялык маалыматтарды камтыган анкета түзүп, ал боюнча материал топтодук.

Кыргыздардын маданиятында оозеки элдик поэтикалык чыгармачылык ири роль ойногон. Биздин көп кырдуу изилдөөлөрүбүздө эл арасындагы чыгармачылыктын окшоштуктары, тарыхый тагдырлары, эмгеги, үмүтү, ой максаты, табиятты кабылдоосундагы айрым өзгөчөлүктөрүн чагылдырдык. Бир гана кошок ырларын чогултуу менен гана алектенбестен

жомоктор, уламыштар, элдик эпостор, лирикалык ырлар да жыйналды, ал эми талаа жумуш мезгилинде нукура кошокчулар менен кезигип бир топ кошок ырлары жазылып алынды. Айрым кошок ырларынан мисал келтирсек:

Жаш балага кошулуучу кошоктордон:

<i>“Сепкилиц айдын жүзүндөй,</i>	<i>Жезден беле, билегиң,</i>
<i>Себетке салган жүзүмдөй.</i>	<i>Жетимишке барбастан.</i>
<i>Тамагың айдын жүзүндөй,</i>	<i>Чырпыгым, жеткен беле тилегиң</i>
<i>Табакка салган жүзүмдөй...,</i>	<i>(Тажиматова, 2004)...”</i>

Бир туугандарга карата айтылуучу кошоктордун айрым бир саптарынан мисал келтире кетели. Бул кошоктордун биринде бир тууган эжесинин инисине күйүп бышып кошкон кошогуна кыргыз элине таандык болгон айрым бир салттар жөнүндө да айтылган.

“Ажалым жетип мен өлсөм.

Алып жерге көмөрүм,”

-деп айтылып, эжесинен мурун иниси кайтыш болгондуктан инисин жоктоп өксүп, ыйлап - сыктап турган учуру баяндалат. Төмөндө бул кошоктон үзүндүлөр келтире кетели:

<i>“... Алтындан жүгөн өрөрүм,</i>	<i>Эми, алтындан жүгөн ким өрөт.</i>
<i>Ажалым жетип мен өлсөм.</i>	<i>Ажалым жетип мен өлсөм,</i>
<i>Алып бир жерге көмөрүм,</i>	<i>Алып бир жерге ким көмөт</i>
	<i>(Ансатарова, 2007)...</i>

-деп айтылса,

Эжеси жөнүндө айтылган кошоктон:

<i>“Көк сарай чыга жайлаган,</i>	<i>Көк сарай чыга жайлаган.</i>
<i>Керилип бээни байлаган.</i>	<i>Ага-ини тууганын,</i>
<i>Ата-ини келсе конокко,</i>	<i>Эжекем, каймагын берип сыйлаган.</i>
<i>Кымызы менен сыйлаган.</i>	<i>Жездемдин болуп түгөйү,</i>
<i>Токтунун тобун байлаган,</i>	<i>Эжекем, жээндерин сыйлаган”</i>
	<i>(Бокуева, 2009).</i>

Кыздын энесине кошкон кошогуна:

<i>“Желке чачым кулачым.</i>	<i>Айланып келсем кубанчым</i>
<i>Мен кургур, жетип келсем кубанчым.</i>	<i>Белестен чыккан ай элең,</i>
<i>Арка чачым кулачым,</i>	<i>Бейишим энем барында.</i>
<i>Айланайын энекем,</i>	<i>Белгилүү шаар жай элең”</i>
	<i>(Гүлжигитова, 2004).</i>

Энеге кошкон кошок:

“Эшиктен төргө ак кийиз,
Эшендер түшкөн үйүңүз.
Капчыктан төргө ак кийиз...,
Калпалар түшкөн үйүңүз.
Энекем тиккен чепкенди,
Чек базарда талашкан...,

Чечендер кийсе жарашкан,
Килем бир согуп, түр кылган,
Үйүнүн ичин гүл кылган.
Күн айланып, мен келсем,
Күлүп чыгаар апам жок”
(Төрөкулова, 2008).

дагы бири:

“Калкка өлүм каргаша.
Куу тумишук өлүм болбосо,
Күлбөйт белек жанаша”

(Акимбекова, 2009).

Таенеге кошкон кошок ыры:

“Ак шайы көрпө жүктө жок,
Айлансам таенем үйдө жок.
Көк шайы көрпө жүктө жок,

Көргөнүм таенем үйдө жок.
Адырга чыккан арчадай.
Таенем, асыл бир жаны барчадай
(Орунбаева, 2009)

Атасына кошкон кошоктон:

“Жаш тайлакка жүк арттым,
Армандуу болуп мен байкуш.
Атакемен айрылып,
Жаштайыман үн тарттым.
Арыкта суу бурбай кал”

(Мырзабаева, 2003).

“Койдон бир козу бактырдың.
Кожодон тумар тактырдың,
Андан да себеп болбоду.
Асылган оору койбоду”
(Мамажанова, 2008).

Күйөөсүнө кошкон кошок:

“Эшигиң алды алма бак,
Алмасын коюп гүлүн как.
Артыңда калган балдарды,
Кайрылып келип өзүң бак...,
Күмүштөн комуз чаптырып,
Күүлөп бир коюп өтсөңчү.
Артыңда калган балдарды,
Үйлөп бир коюп кетсеңчи.
Аз айтайын кейишти,

Аралап жүрсүн бейишти.
Көп айтпайын кейишти,
Көрүп жүрсүн бейишти
(Бекчалова, 2007).
...Совет бир бийлик өкмөткө.
Кызматың менен жаккансың,
Басмачыны кубалап.
Атак бир даңк алгансың,
Эми береним, бейиштин төрүн ээлегин”
(Оморова, 2003).

Атага кошулган кошоктон:

*“Алтын, аа, казык жел аштоо,
Болгонум атам, азаптуу экен сөз баштоо.
Күмүштөн казык, жел аштоо,
Болгонум атам, күйүттүү экен сөз баштоо.
Алты бир кулач кыл аркан,
Атама, алты айлансам кетпеген.*

*Айлансам атам, камкорум,
Атамдын, айылынан байлык кетпеген
(Чапкынчиева, 2007).
Караны минип, жердедиң.
Атам, бейиштин жерин жердегин,
Пейили жакшы, атакем.
Эми бейиштен бери келбейсиң
(Белекова, 2008)*

– деген тексттерде энеге, атага, балага, күйөөсүнө, жеңеге, эжеге жана башкаларга арналган кошок ырларында кыргыздын салттуу турмушунда дүйнөдөн өткөн адамдын туугандары тарабынан кайгы-күйүт, арман, бири-бирине кайрат, акыл-насааттары айтылат. Илимий - тексттик салыштырууларда диалектикалык жана аймактык өзгөчөлүктөрү байкалат.

Үйдүн түркүгү болгон жолдошунан айрылган жесир аялдын муңдуу -зарлуу кошогу:

*“Кокондон келген кош накти,
Эмне деп алдым колума.
Оо, кудайым салган иш экен,
Жесирлик кыйын иш болот.
Эмне деп алдым мойнума,
Ташкенттен келген кош накти.
Эмне деп алдым колума,*

*Кудайым салган иш экен.
Жесирлик кыйын иш экен,
Эмне деп алдым мойнума.
Боз тайлакка жүк арттым,
Боз тайлак белин кош тарттым.
Боз тайлак бели бош экен,
Эми боз балдарга күн арттым”
(Жуманалиева, 2003)*

– мында аял өзүнүн жеке турмушун айтууга да үлгүрөт, өлгөн күйөөсү менен гана бактылуу болгонун, ансыз жашоо кыйындыгын, башына түшкөн азапты айтып болбостугун, жолдошуна чейин жашоосу кандай болгондугун саймедиреп айтууда. Артында калган уул-кызынын кайгысынан да кабар берет жана алардын (жетимдердин) айынан кайнисине баш кошуп, моралдык, социалдык жактан жабыркаганын байкатат.

Күйөөсү өлгөн аялдын кошогу:

*“Кекилик гана жайлайт эй, Алайды,
Бул куураган шум өлүм,
Кейитет го далай адамды.*

*Кызыктуу жашоо маалында,
Кызыл ат гана минген эй, жылоолоп.
Кымбатым, кылчайбай кеттиң кыр салып...”
(Асыранова, 2003)*

Бул кошок саптарында күйөөсүнүн үй-бүлөдөгү орду идеалдаштырылууда. Жолдошунун социалдык чөйрөдөгү ордун бийиктетип көргөзүп, кадырлуу адам болгондугу, ал эми жоготуунун аягы кайгы экендигин баса белгилейт. Кыргыз эли каймана мааниде сүйлөөгө өзгөчө маани берген. Жашоонун бул көрүнүшүн кайра кабыл алышка багыттап сөздү алыстан баштап, бир нерсенин четин чыгарып, угуучуну психикалык жактан даярдап, андан соң гана ток этер сөзгө өтөт. Буга айтылуу Кетбука ырчынын Чынгыз ханга уулунун өлүмүн угузганы - мыкты үлгү, таамай мисал боло алат.

*“Туу куйругу бир кучак,
Тулпар качты, Айганым.
Туурунан бошонуп,
Шумкар качты, Айганым.
Алтын така, күмүш мык,*

*Алтын ордо башынан,
Булбул качты, Айганым.
Агын дайра соолуп,
Көл бөксөрдү, Айганым”*

Мында угузуучунун кыраакылыгын белгилеп койсо болот. Күү, каймана сөз аркылуу чындыкты кабылдап, табышмак суроолорго табышмак жооп айтылат. Кыргыз элинин байыртадан бери сөзгө конок бергендиги байкалып, азыркы учурда да эл арасында мындай маанидеги кошоктор сакталып калган:

*“Өлүмдүн жоктур каралы,
Пайгамбар кудай досу экен.
Оо дүйнө кетер кезинде,
Адамзат пендеси,
Жардамсыз калган өзү экен.*

*Бозоргон тоонун бооруна,
Бара албайбыз жол салып.
Боз топурак арасынан,
Ала албайбыз кол салып...”*

(Сопукулова, 2003).

Бул сап, кошоктун өлүмдү угузуу түрүнө кирет. Мында өлүмдү сөз менен сыпаттап айтууда.

Мындан сырткары Улуу Ата Мекендик согушка (1941-1945-жж.) арналган кошоктор да жок эмес.

*“Коргойт деп Ата Мекенин,
Алыптыр эрдин неченин.
Эч кандай шартка түшүнбөй,
Эмчекте калган кезегим.
Өң-түсүн билбей калсам да,
Архивде калган жазылып.
Атына таазим этемин,
Атадан бир боор аталып.
Ата-энем эсен барбы деп,
Айланып элге келбептир.
Алганы менен ээрчишип,
Ак белдин гүлүн тербептир....
Бет алып барып алысты,
Берген жок жоого намысты.
Беттешкен жоосун басынтып,
Берлинге тууну сайышты.*

*Буйругу экен тагдырдын,
Берендер келбей калышты.
Көксөп да барып алысты,
Кетирбей жоого намысты.
Кекенген жоосун багынтып,
Келечек туусун сайышты.
Кырчындай бойдон кыйылып,
Кыраандар келбей калышты....
Атыңды окуп гезиттен,
Муунум бошоп калтырап.
Жазылган гезит бетине,
Көз жашым турду тамчылап.
Ыйлоонун жоктур пайдасы,
Табылбайт жоктун айласы.
Аты өчпөйт тура атанын,
Артында калган баласы*

(Асыранова, 2003)».

Бизди таңдандырган кошок ырларын да эл арасынан кезиктирдик. Ал “тирүүлүктүн кошогу” деп аталат экен.

*“Айланайын, жан балам,
Кабарсыз кеттиң алыста,
Апакең боздойт айылда.
Артыңда калды үч уулуң,
Аталап боздойт дайыма.
Карыган чакта жан балам,
Кабыргам менин кайышты.
Өсүп турган өрүктү,
Үзүп жесең болбойбу.
Артыңда калган балдарга.
Тарбия берсең, болбойбу.
Атадан да, кем калбай,
Чоңойттум го, жан балам,
Апакеңди зарлантпай,
Кайтып келчи, жан балам.
Акча артында саяпкер,
Таптабачы, жан балам,
Карыганда, жан балам,
Кайгыңа алым жетпеди.
Карыптык келип башыма,
Кайгыга жаным беттеди,
Артыңда калган туякты,
Унутпачы, жан балам.
Атакеңден мураскер,
Үйүң калды, жан балам,
Апакеңди унутпай,
Айылыңды калтырбай,*

*Жетип келчи, жан балам.
Орустардын акчасын,
Ойлобочу, жан балам,
Кыргызымдын жолдорун,
Жорголочу, жан балам.
Алган жарың айылда,
Боздоп калды, жан балам.
Атам келет бүгүн деп,
Күтүп жүрөт балдарың.
Күндө жарык алдында,
Күл болдум го, жан балам.
Ачык болсо асманың,
Айдай болуп жылып кел.
Мендей болуп, жан балам,
Пайгамбарды ашырып.
Сексен белин аттагын,
Тирүү болсоң жан балам,
Кайтарсың бир күн үйүңө,
Атакеңе топурак, салаарсың бир күн кечигип.
Көрбөй кетсем тирүүмдө,
Отко барып өрттөнөм.
Тозок отко бет келем,
Көрбөй кеттим балам, деп.
Тынч жатпаймын, оо дүйнө,
Көкүрөгүң жыттабай.
Көр буйрубайт мендейге
(Жарлыкова, 2007)”*

– деп 73 жашка чыккан апасы баласынан сый көрөөр мезгилде ушинтип зарлап ыйлап калган. Анткени, тиричиликтин айынан 2001-жылы орус жергесине иштеп келүү үчүн кеткен дайынсыз жоголгон баласына кошкон. Бул тексттин өзгөчөлүгү тирүү жүргөн адамга кошулгандыгында. Карып калган атасы баласынан үмүтүн үзбөй өз колу менен топурак салса экен деп кошот.

Демек, жогорудагы келтирилген мисалдардан улам, кошок ырларына байкоо салганда төмөнкүдөй тематикадагы кошокторду көрүүгө болот: жаш балдарга, аялдарга, эркектерге арналган кошок ырлары. Алар жаш курак өзгөчөлүктөрүнө карап дагы өзүнчө бөлүнүп кетет.

Мисалы, мазмунуна карай, «жаш балага», «келинге», «жеңеге», «аялга», «улгайган аялга» өзүнчө, ал эми эркек адамдарга да дал ушундай эле - «балага», «атага», «аксакалга» деп айтылат. Ал эми илимий адабияттарда; «Атасы өлгөн кыздын кошогу», «Энеси өлгөн кыздын кошогу», «Ата-энеси өлгөн кыздын кошогу», «Иниси өлгөн аялдын кошогу», «Кайниси өлгөн жеңенин кошогу», «Баласы өлгөн эненин кошогу», «Эжеси өлгөн кыздын кошогу», «Эри өлгөн аялдын кошогу», «Киши колдуу болуп өлгөнгө кошулган кошок» ж. б. Белгилей кетүүчү нерсе модернизацияланган коомдо да кошоктун эски формасынын (тирүү жүргөн адамга) сакталып калганын кездештирүүгө болот.

Пайдаланылган материалдар өзүнүн жаңылыгы жана оригиналдуулугу менен айырмаланып турат. Кошок жанры тарыхый-этнографиялык булак катары биринчи жолу каралып жаткандыгына байланыштуу ар бир ырдын ыр саптарына текстологиялык талдоо жүргүзүлгөн жок. Анын ордуна жалпылап талдоо жана жалпы орчундуу бөлүктөргө бөлүү жолу менен ыр түрмөктөрүн окурмандарга тааныштырууну туура көрдүк. Албетте, кошок саптарынын мазмунуна карата бөлүштүрүү, бир аталышка топтоштуруу окурмандардын окуп жаткандагы кабылдоосун жеңилдетүү максатында болду. Ар бир бөлүккө өз алдынча кыскача аталыштар, темалар коюлду. Мисалы: балдар, ата-эне жөнүндө ж. б. Бирок, бардык бөлүктөрдөгү ыр саптарын бир гана нерсе – өксүк, арман, жоктоо, эскерүүлөр гана бириктирип турат.

Адабияттар

1. Манас. - Фрунзе, 1970-1982. 1-2-3-4 тт.
2. *Наделяев В., Насилов Д., Тенишев Э.* Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969

Автордун талаа материалдары (Информаторлордун маалыматы)

1. *Алдосова, Пашарат.* Кошок [Текст]. - Сузак району, Ачы айылы, Соку-Таш. - 2009.
2. *Акимбекова, Данагүл.* Кошок [Текст]. Ала – Бука району, Ала -Бука айылы. - 2009.
3. *Асыранова, Мейликан.* Кошок [Текст]. Аксы району, Кызыл -Жар айылы. - 2003.
4. *Апсаратова, Саламат.* Кошок [Текст]. Базар-Коргон району, Кызыл-Ай айылы. - 2007.
5. *Белекова, Токтокан.* Кошок [Текст]. Жалал-Абад областы, Көк-Жаңгак шаары. - 2008.
6. *Бекчалова, Какен.* Кошок [Текст]. Сузак району, Канжыга айылы. - 2007.
7. *Бокуева, Насип.* Кошок [Текст]. Тогуз Торо району, Атай айылы. - 2007.
8. *Гүлжигитова, Кундуз.* Кошок [Текст]. Аксы району, Торук айылы. - 2004.
9. *Гүлжигитов, Масалы.* Кошок [Текст]. Аксы району, Кош Дөбө айылы. - 2004.
10. *Жарлыкова Уултай.* Кошок [Текст]. Аксы району, Кербен шаары. – 2007.
11. *Жуманалиева, Бактыкан.* Кошок [Текст]. Аксы району, Мундуз айылы. - 2003.
12. *Мамажанова, Жумагүл.* Кошок [Текст]. Ноокен району, Бүргөндү айылы. - 2008.
13. *Мырзабаева, Санаиш.* Кошок [Текст]. Чаткал району, Ак-Таш айылы. - 2003.
14. *Сопукулова, Насибүбү.* Кошок [Текст]. Аксы району, Кызыл-Жар айылы. - 2003.
15. *Тажиматова, Малика.* Чаткал району, Курулуш айылы. - 2004.
16. *Төрөкулова, Саламат.* Кошок [Текст]. Сузак району, Бек-Абад айылы. - 2008.

17. *Оморова, Жамила*. Кошок [Текст]. Чаткал району, Жаңы-Базар айылы. - 2003.
18. *Орунбаева, Өктөм*. Кошок [Текст]. Базар-Коргон району, Правда айылы. - 2009.
19. *Чапкынчиева, Күйкө*. Кошок [Текст]. Тогуз -Торо району, Табылгыты (Киров) айылы. - 2007.
20. *Хасанова, Азизбүбү*. Кошок [Текст]. Аксы району, Майлуу-Суу шаарчасы. – 2003.